

Закључак

Други светски рат и политика тоталног уништења коју је нацистичка Немачка спроводила према јеврејском народу у окупираним европским земљама представљали су историјску прекретницу која је трајно обликовала начин разумевања дотадашњег историјског развитака човечанства. Временом, сећање на Холокауст као највећи систематски злочин у дотадашњој историји постало је конститутивни елемент идентитета нове уједињене Европе и уједно један од кључних политичких наратива за одбрану слободе и демократије. Јеврејске заједнице, како у Југославији тако и у осталим деловима европског континента, осетиле су вишеструке последице рата. Оне су, као прво биле демографске, јер се под утицајем ратног страдања али и послератног исељавања у Израел јеврејска популација у Европи значајно смањила, као друго биле су и организационо-религијске, јер подела на сефарде и ашкеназе у већини десеткованих заједница више није имала смисла, такође биле су и политичке, јер су са оснивањем нове државе Израел Јевреји из дијаспоре добили нови политички ослонац и фокус, а на крају – промене су биле и идентитетске у многим земљама Источне Европе у којима су комунисти преузели власт, секуларне идеје почеле су да продиру и да преобликују дотада превасходно верске заједнице, а сећање на Холокауст је, са годинама које су долазиле, постало један од најважнијих делова вишемиленијумског историјског сећања Јевреја, на чему је заснован и модерни јеврејски национални идентитет.

У југословенском случају, од предратне популације од око 82.000 Јевреја у рату је страдало око 67.000 односно приближно 82%, а отприлике половина преживелих се, у периоду од 1948. до 1952. године, иселила у новоформирану државу Израел. Јевреји који су остали да живе у Југославији прихватили су тековине секуларног и социјалистичког друштва, а негујући културу сећања на своје сународнике страдале у Холокаусту, истовремено су се трудили и да промовишу вредности и идеје Народноослободилачке борбе и револуције. То је уједно значило да сећање на Холокауст и јеврејске жртве није било афирмисано као засебан елемент југословенског историјског искуства, већ само као један, не нарочито аутентичан, сегмент у целокупној и генерализованој слици страдања свих југословенских народа. Упркос томе што је у погледу интерпретације националне прошлости, а нарочито Другог светског рата, Комунистичка партија

држала друштвени монопол, разлике у начину на који су разне социјалне и политичке групе, појединци и организације перципирали Холокауст као историјски феномен свакако су постојале. Апсолутни оквири различитих приступа били су заједнички и сводили су се на поштовање од стране партије и државе прокламованих, начела антифашизма, братства и јединства и револуционарне борбе, па ипак сама меморијална пракса доста је варијала.

Како би се те варијације и разлике објасниле, потребно је поставити два питања: Ко су били појединци и групе који су креирали и чували сећање на Холокауст у Југославији? и Која физичка места су служила као изворишта појединачног и колективног сећања на јеврејско страдање? Доминантна улога главног тумача прошлости била је резервисана за партију, односно државу, које су путем различитих друштвених организација попут Савеза бораца и Социјалистичког савеза радног народа Југославије или путем институција и социјалних активности попут образовања, музеја, подизања споменика и одржавања јавних комеморација, креирали културу сећања корисну за сопствене политичке интересе. Оваква култура сећања потенцијала је херојску слику рата у којој су отпор и борба представљали централни део историјског наратива, а његов главни политички циљ био је да се раднички покрет у предратном периоду и партизански покрет у времену рата прикажу као најбитнији генератори прогресивних друштвених промена и да се на тај начин учврсти легитимитет власти коју је Комунистичка партија стекла након рата. У том процесу цивилне жртве чије страдање није било примарно повезано са револуцијом и отпором су у односу на борце имале секундарно место у историјском сећању, па се тумачење прошлости иза ког су стајали држава, партија и званичне институције одликовало двома особеностима: прво, уопштавањем идентитета цивилних жртава и друго, њиховим уклапањем и подређивањем историји револуције и радничког покрета. Држава је, дакле, улагала озбиљне напоре да се очува сећање на нацистичке и фашистичке злочине, као важан део југословенске ратне историје, али без тенденције да страдале Јевреје издваја као засебну или по било чему специфичну категорију жртава и, иако се власт како на федералном тако и на републичком и локалном нивоу ретко када јављала у улози иницијатора подизања споменика јеврејским жртвама, она је врло често такве акције најчешће материјално помагала, као што то показују примери споменика у Београду (1952), Сарајеву (1952), Штипу (1985) или пак споменика Незнаком јеврејском мученику у Паризу, за чију је из-

градњу југословенски председник Јосип Броз Тито донирао камен. И Комунистичка партија и званичне институције нису тежиле само да очувају колективно историјско сећање, већ и да га контролишу и да му дају идеолошку функцију, па је чување успомене на страдале у Холокаусту, осим показивања моралне солидарности са страдалима, за југословенску власт имало вишеструк политички значај: сећајући се Јевреја палих у борби и страдалих у логорима, власт је увек могла да искористи као прилику да промовише револуцију, сећање на партизанску борбу, антифашизам и братство и јединство, што најбоље показује пример меморијалне праксе у некадашњем логору Сајмиште, поготово током осамдесетих година. Осим тога, почетком педесетих година, када је Југославија била у сукобу са Стаљином а антисемитска кампања у Совјетском Савезу на свом врхунцу, поштовање јеврејских жртава, а поготово помоћ у подизању пет споменика жртвама Холокауста у Београду, Загребу, Сарајеву, Ђакову и Новом Саду 1952. године, било је, нарочито у очима западних држава, ефикасан начин да се покаже да је југословенско друштво, за разлику од земаља под совјетским утицајем, успело да сузбије антисемитизам.

С друге стране, у погледу дефинисања Холокауста као јединственог и специфичног аспекта нацистичке политике и Другог светског рата, најважнију улогу одиграла је јеврејска заједница у Југославији, односно Савез јеврејских општина Југославије, појединачне јеврејске општине и истакнути појединци. Они су били пионири сећања на Холокауст у Југославији, који су подигли прве споменике жртвама Холокауста у Југославији (1947. године у Кикинди, Зрењанину и Сенти) и први почели да одржавају редовне годишње комеморације, нпр. поводом сећања на Устанак у Варшавском гету, депортацију македонских Јевреја итд. Осим тога, кроз своју меморијалну праксу Јевреји су настојали да, углавном користећи традиционалне јеврејске симболе и уобичајене религијско-обичајне обреде, јасно истакну јеврејски идентитет жртава и да тај идентитет нагласе као основни разлог њиховог страдања и на крају, Јевреји као појединци дали су велики и чак пресудан допринос афирмацији теме јеврејског страдања у југословенској уметности. Оно што је, такође, представљало важну специфичност јеврејске културе сећања на Холокауст у југословенском социјализму јесте присуство религијске праксе у меморијалним обредима попут учествовања рабина, читања верских молитви и истицања јеврејских симбола од којих су многи имали и национални и религијски значај, али истовремено и одсуство религијских утицаја на сам начин тумачења Холокауста, његових узрока и последица.

Наравно, утицај који је јеврејска заједница имала на формирање колективне историјске свести код југословенских грађана био је далеко мањи од утицаја државе, партије па, иако су друштвени домети овакве политике сећања били ограничени, деловање јеврејске заједнице представљало је, у квалитативном смислу, највећи допринос развоју свести о Холокаусту. Због велике политичке моћи коју су поседовале, држава и партија су имале могућност да у складу са сопственим потребама конструишу жељену слику историјског догађаја и да је потом целокупном друштву наметну „одозго”, због чега се држава и Комунистичка партија с пуним правом могу назвати креаторима сећања. С друге стране, јеврејска заједница није имала политички потенцијал да одређену верзију прошлости коју креира наметне широј друштвеној заједници. Како су јеврејску заједницу већински чинили људи који су преживели Холокауст, они су настојали да своју културу сећања изграде на сопственим реалним искуствима и сведочанствима, због чега се слободно може рећи да преживели Јевреји и њихова заједница као посредници сећања, за разлику од званичне власти, по својој друштвеној функцији нису били креатори, већ чувари сећања.

Без обзира на то да ли се говори о креаторима или чуварима сећања на Холокауст у Југославији, приметно је да је сасвим мали проценат њих долазио ван граница Југославије. На основу архивског материјала који сведочи о контактима између институција државе Израел и званичних институција и друштвених и политичких организација у Југославији, може се закључити да израелска званична политика није показивала намеру да утиче на југословенску политику сећања на Холокауст. Израел се није јављао ни као иницијатор ни као суфинансијер приликом подизања споменика страдалим Јеврејима на тлу Југославије, нити је, према доступним изворима, ово питање уопште актуелизовано у међусобним разговорима југословенских и израелских званичника. То је било у потпуности у складу са израелском политиком према јеврејској дијаспори ван Израела, која се заснивала на схватању да у иностранству, а нарочито тамо где више нема Јевреја, не би требало подизати споменике жртвама Холокауста, већ да би центар сећања на јеврејске жртве требало да буду Израел и новооснована институција Јад Вашем у Јерусалиму. Остале организације из иностранства које су сарађивале по овом питању са државом, или чешће са Савезом јеврејских општина Југославије, имале су изразито мали утицај на формирање југословенске културе сећања на Холокауст. Тако су, рецимо, организације попут

Хитахдут Олеј Југославија из Израела и Удружења југословенских Јевреја у САД више биле посвећене неговању сећања на Холокауст на тлу Израела и САД, док је кооперација појединих јеврејских општина из иностранства, попут јеврејских општина из Беча и Будимпеште, била ограничена само на поједине меморијалне акције. Можемо закључити да су друштвени и политички однос који је према Холокаусту постојао у Југославији формиран искључиво под утицајем деловања различитих домаћих чинилаца и агената сећања.

Друго важно питање у вези са настанком и развојем колективног и индивидуалног сећања на Холокауст у Југославији јесте питање које су то била локације, у физичком смислу, које су представљале изворишта и места чувања оваквог сећања. Природно би било да се сећање на жртве првенствено и највише неговало на местима која су била директно повезана са њиховим страдањем попут гета, логора или места егзекуција. Међутим, ово у Југославији нису била примарна места сећања на Холокауст, нарочито не када су у питању прве послератне деценије. У времену када је сећање на Холокауст било у зачетку, у југословенском случају се примећује интересантан феномен дислокације сећања, односно појава да се споменици страдалима подижу, а комеморације одржавају на локацијама које са конкретном историјом злочина и страдања нису имале директну везу. Ту су у питању првенствено била јеврејска гробља и сви споменици подигнути јеврејским жртвама у периоду од 1945. до 1958. године, као и извесни примери из каснијег периода, били су подигнути на јеврејским гробљима широм земље. Разлози за то били су углавном практичне природе. Пошто је изградњу ових споменика иницирала и већим делом финансирала јеврејска заједница, онда је ради лакшег добијања различитих урбанистичких и грађевинских дозвола, али и због веће слободе по питању самог изгледа и видљиве симболике споменика, било много једноставније споменике градити на земљи која је била у власништву јеврејске заједнице уместо на јавним градским површинама. Осим тога, како показују примери када су јеврејске општине из Сарајева и Новог Сада подизале споменике својим жртвама 1952. године, главни разлози да се одлуче да споменике поставе баш на локалним јеврејским гробљима били су жеља да нагласе и додатно истакну јеврејски идентитет жртава, као и страх да би споменици Јеврејима постављени ван јеврејских гробља били изложени евентуалном скрнављењу и анти-семитским инцидентима. Паралелно са гробљима, и други простори јеврејског културног и религијског живота, а пре свих синагоге, по-

стајали су места сећања на страдале. Тако је, рецимо, стара сарајевска синагога, позната као *Велики храм* или *Стари храм*, 1966. године претворена у Музеј Јевреја Босне и Херцеговине, док је синагога у Зеници претворена у градски музеј са посебним делом сталне поставке и спомен-плочом посвећеном страдалим Јеврејима. Већина стварних места јеврејског страдања као што су стратишта, логори и затвори, у контексту очувања сећања на Холокауст, сасвим иронично, у југословенском случају имала је секундарну улогу. Нека од њих попут бившег логора Топовске шупе у Београду, Шабачког логора, зграде Монопола у Скопљу, стратишта у Делиблатској пешчари или логора Сајмиште били су запостављени. Обележени скромним споменицима или спомен-плочама, остали су у потпуности на периферији историјске свести већине грађана. С друге стране, она највећа и најважнија места на којима нису страдали само Јевреји, на пример Јасеновац, Стара Градишка, логор на Рабу, Јабучка поред Панчева или пак Јајинци код Београда, постала су предмет интензивног интересовања званичне политике сећања коју је водила држава. То је уједно значило и да је на овим локацијама стварана култура сећања која није издвајала специфичност јеврејског страдања, већ га је уклапала у једну општу слику заједничког не само страдања него и борбе свих југословенских народа. У званичној верзији прошлости, коју су промовисали држава и партија, ратни злочини и терор у нацистичким логорима били су тумачени најчешће у светлу политичког, а не националног сукоба левих и десних, па стога на оваквим местима сећања, без обзира на то да ли су у питању били споменици или комеморативне церемоније које су периодично одржаване, није било простора за националну симболику, укључујући и јеврејску.

Такође, с обзиром на то да процес уништења јеврејског народа на тлу Југославије није прошао кроз етапу концентрисања и затварања Јевреја у гета, односно да принудно формирање гета од стране немачких окупационих власти није коришћено као облик репресије над југословенским Јеврејима на начин на који је то био, рецимо, случај са окупираном Пољском, самим тим ни након рата бивша гета као места сећања нису ни постојала у Југославији. Може се закључити да је култура сећања на Холокауст у ужем смислу, иза које је стајала јеврејска заједница и која је видљиво истицала јеврејски идентитет жртава а нацистичку расну политику препознавала као главни узрок њиховог страдања, била углавном дислоцирана из јавног простора и главних токова историјског памћења, усмерена на места као што су јеврејска гробља и синагоге. Оваквим начином неговања успомене

на страдале Јевреје, држава је свакако показивала солидарност, која се може приметити у финансијској помоћи приликом изградње споменика, али и кроз уобичајено присуствовање политичких и војних званичника на комеморацијама које су одржаване на овим местима. С друге стране, она култура сећања на Други светски рат која је била званична и доминантна, иако геноцид над Јеврејима није негирала, није га ни посматрала као одвојен феномен и третира га је као један од сегмената ратних страдања која су задесила све југословенске народе и, што је још битније, као део револуционарне борбе, па је и меморијална пракса која је била заступљена на локацијама познатих логора и стратишта, које су постале општејугословенска места сећања, била усклађена с оваквим начином тумачења прошлости.

Таква врста усклађености историјског сећања са доминантним идеолошким наративима могла се уочити када се анализира који су то датуми у току године када су држава и званичне друштвене и политичке организације обележавале сећање на убијене Јевреје. Битан елемент који осветљава однос званичних креатора историјског сећања попут Комунистичке партије, Савеза бораца, па и саме државе, према Холокаусту јесте пракса да се на местима страдања јеврејског народа, комеморације, уместо на годишњице злочина који су ту почињени, заправо одржавају на датуме важне за историју НОБ-а и револуције. Примери да се обележавање јеврејског страдања повезивало директно за прослављањем устанка и антифашистичке борбе били су бројни. Рецимо, на локацији Ледине код Београда, где су Немци у септембру 1941. године ликвидирали неколико стотина Јевреја, након рата се сећање на овај масакр обележавало увек на Дан борца, четвртог јула, а такође у Засавици код Шапца, где је 12. и 13. септембра стрељано око 1000 шабачких Јевреја и јеврејских избеглица из централне Европе, свечаност је одржавана на Дан устанка народа Србије, седмог јула. Због тога што Холокауст најчешће није посматран као засебан историјски догађај, није постојао ни посебан дан сећања на жртве Холокауста, па је и чување успомене на страдале Јевреје власт увек повезивала са прослављањем тековина револуције и партизанске борбе.

Осим оних конвенционалних начина креирања колективног сећања на прошлост као што су подизање споменика, практиковање друштвених ритуала, креирање музејских изложби итд., уметност, а нарочито књижевност и филм, одиграли су изузетно значајну улогу у подизању свести и информисаности о судбини Јевреја у току рата, нарочито међу обичним људима. Највећи допринос који је уметност

дала у том погледу јесте чињеница да је уметничко стваралаштво на тему Холокауста, спајајући лично и колективно искуство и јавно и приватно сећање, у југословенском друштву отворило неке нове теме и нове перспективе сагледавања рата, логора, Холокауста и ратних злочина. Приказивање јеврејског страдања у нашем филмском стваралаштву започето је филмовима *Дневник Ане Франк* (1959) у режији Мирјане Самарџић и *Девети круг* (1960) режисера Франце Штиглица, а домаћа филмска индустрија убрзо је била заслужна за друштвену актуелизацију неколико важних тема. Пре свих, филмом *Горке траве* (1966) први пут је осветљен проблем психолошке трауме код људи који су преживели нацистичке концентрационе логоре, што је у то време било широко друштвено стигматизовано.

Такође, и филм *Дим* (1967) био је показатељ прилично развијеног и за то време напредног приступа Холокаусту, чак и у европским оквирима, јер је кроз његову друштвену актуелност и ангажованост Југославија дала значајан културни допринос напорима да се ратни злочинци изведу пред лице правде као и борби против неонацизма, који је средином шездесетих година у Западној Немачкој био у порасту. Иако би се могло очекивати да ће с временом југословенска кинематографија развити још зрелији и комплекснији однос према Холокаусту као теми, то се није десило. У деценијама које су долазиле, а нарочито током седамдесетих и осамдесетих година, страдање Јевреја на домаћем филму постало је епизодна тематика која је више служила да се дочарају атмосфера и контекст рата, него што је заиста постојала тенденција да се Холокауст прикаже и анализира у играном формату, о чему најбоље сведоче филмови као што су *Николетина Бурсаћ партизански делија, митраљезац голубијег срца* (1964), *Партизани* (1974), *Хитлер из нашег сокака* (1975), *Краљевски воз* (1981), *Балкан експрес* (1983) и *Лагер Ниш* (1987), па је у складу са тим, помало парадоксално, југословенска филмска индустрија највеће и најзначајније домете у приказивању Холокауста заправо доживела на самим почецима свога бављења овом тематиком, односно током шездесетих година.

Улогу у процесу прогресије колективне свести о Холокаусту, у коме је шездесетих година домаћи филм заузимао значајно место, од краја седамдесетих и почетка осамдесетих година почела је да преузима телевизија. Велики утицај имала је америчка серија *Холокауст* (1978), која је у Југославији привукла велику пажњу не само због своје теме већ и због своје претходне репутације као серије која помера границе друштвене свести о улози Трећег рајха у спровођењу

коначног решења. Највећа друштвена промена коју је серија донела јесте то што је у Југославији од краја седамдесетих први пут почео да се користи израз Холокауст, који до распада државе није у речнику југословенских грађана заживео као устаљен појам, али сама његова појава указала је на почетак једног процеса и у Југославији и у свету, који је резултирао онаквим начином разумевања Холокауста као феномена који данас познајемо.

Појава и развој проблематизације Холокауста у домаћој књижевности имали су другачији ток и динамику него када је у питању био филм. Идентично као и у светским књижевним токовима, нарочито у периоду прве послератне деценије, примећује се да је целокупна домаћа књижевност о Холокаусту жанровски била на граници између мемоара и белетристике, а да је суштински свако дело написано у овом периоду било обликовано пишчевим личним искуством. Заправо, прва два сегмента друштвеног памћења која су у Југославији покренула и започела обликовање колективног сећања на Холокауст били су подизање споменика страдалим Јеврејима, са чим се почиње од 1947. године, и књижевност у којој се Холокауст као предмет уметничког интересовања јавља одмах по завршетку рата, већ 1945. године, и то прво у приповеткама Исака Самоковлије. Анализа узрока појаве ове тематике у југословенској књижевности, као и њених главних носилаца, јасно показује две ствари: прво, да су убедљива већина домаћих аутора који су писали о геноциду и терору над Јеврејима и сами били Јевреји и друго, да се код апсолутне већине писаца као главна мотивација за бављење Холокаустом јавља претходна лична или породична траума. У зависности од форме у којој су искусили Холокауст, разликовали су се и њихови начини приступа теми, па је нпр. у делима Данила Киша, који је прогону Јевреја сведочио посредно – кроз нестанак и смрт свога оца, доживљај страдања присутан иманентно, као душевна траума, али без пластичних описа терора и насиља, док су они који су преживели нацистичке логоре попут Јозефа Дебреценија и Ђорђа Лебовића настојали да оно што су видели што непосредније материјализују у уметничкој форми. Код писаца који нису били јеврејског порекла Холокауст као тема се јавља ретко, а и у тим случајевима у питању су биле појединачне приповетке, песме или позоришни комади као код Иве Андрића, Десанке Максимовић и Борислава Михајловића Михиза, који нису представљали значајнији део њиховог опуса.

Тематизација Холокауста прво се јавила на маргини југословенске књижевне сцене да би, захваљујући постмодернистичким кре-

тањима, а нарочито захваљујући делима Александра Тишме и Данила Киша, ушла у главне књижевне токове, а највећи допринос који је домаћа књижевност дала обликовању сећања на Холокауст била је управо смелост да се покрену неке до тада запостављене теме као што је на пример женско искуство у концентрационим логорима и специфични облици сексуалног насиља и његових последица који су се у југословенској јавности први пут појавили с романима *Псалам 44* Данила Киша и *Употреба човека* Александра Тишме, док је права реалност концентрационих логора, која је одударала од друштвено прихваћене слике логораша као морално неукаљаних и супериорних у односу на своје мучитеље, југословенској публици на изразито си-ров и непосредан начин презентована позоришном драмом Ђорђа Лебовића *Небески одред*, што је у тадашњој јавности изазвало опречне реакције и озбиљне јавне дебате. У домаћој књижевности, као и у мемоаристици, примећује се да су све до распада Југославије доминантни били гласови прве генерације, дакле оних који су преживели Холокауст, док се у овом периоду, у југословенском случају, утицај писаца друге генерације односно потомака жртава није јављао као битан фактор обликовања колективног сећања.

Идеолошка функционализација Холокауста и ратних злочина у сврху промоције партијских погледа на прошлост и садашњост најевидентније се могла уочити у школским уџбеницима и музејским поставкама, како у форми кроз коју су злочини представљани тако и у начину на који су њихови узроци објашњавани. Држава и партија су поставиле контекстуални оквир за тумачење злочина који је имао два битна идејна полазишта: као прво – логори су представљани не као места страдања, него као места борбе и отпора и као друго – цивилне жртве приказују се као жртве које су своје животе дале за револуцију, чиме је њихово страдање стављано у функцију промоције идеја иза којих је стајала Комунистичка партија. У историјском дискурсу југословенских музеја уочава се неколико идеолошки обликованих тумачења у вези са начином приказивања ратних злочина и Холокауста: пре свега, злочини над Јеврејима су сагледавани искључиво у ширем контексту оружаних сукоба, антифашистичког отпора и револуционарне делатности КПЈ, а осим тога постојала је јака и изражена тенденција да се жртве нацистичких злочина представљају као пали револуционари и борци за партију и слободу. Осим начина тумачења, о односу према Холокаусту говорио је и сâм начин презентовања чињеница: злочинима над цивилима посвећивано је много мање изложбеног простора него делатности КПЈ и ратним опера-

цијама партизанског покрета, злочини нису приказивани кроз личне приче појединих жртава већ кроз колективно страдање, а Јевреји се најчешће нису ни спомињали као засебна категорија жртава. Када би овакви злочини и били поменути у уџбеницима и у музејима, они су објашњавани као последица ратне динамике и ширег сукоба између фашизма и комунизма, док је расна идеологија нацизма као предумишљај који је довео до злочина била сасвим маргинализована. Такође, битно је истаћи и да су у југословенским музејима и Холокауст и усташки злочини над Србима били препознати као геноцид, односно као покушај тоталног уништења, за шта је нарочито сликовит пример представљао Музеј Спомен-подручја Јасеновац, чије сталне поставке, како је показано у анализи, потврђују овакав закључак.

Оно што се такође на основу свега изнетог може закључити јесте да је култура сећања на Холокауст и ратне злочине у Југославији имала изразито колективистички карактер, тј. када се говорило о жртвама увек је истицана колективна слика заједничког страдања, без много места за личне приче и појединачне идентитете жртава. У музејима и уџбеницима, приликом подизања споменика и у јавним комеморацијама, личне судбине биле су истицане само када су били у питању пали борци, али код представљања цивилних жртава, укључујући и јеврејске, оваква врста посвећивања пажње причама обичних људи из рата представљала је веома редак изузетак. Најбоља илустрација за овакву тврдњу јесте податак да је у Југославији у периоду од 1945. до 1991. подигнут само један јавни споменик који је био посвећен тачно одређеној жртви Холокауста, а то је споменик мађарском песнику Миклошу Раднотију, који је 1979. године откривен у Бору, месту у коме је као логораш Радноти био на принудном раду. За разлику од великог броја деце бораца, жена бораца и других припадника партизанског покрета, који су у култури сећања социјалистичке Југославије заузимали истакнуто место, политика прошлости коју је држава водила није се трудила да на исти начин афирмише појединачне ликове цивилних жртава нацизма, укључујући ту наравно и Јевреје. Једини пример да је у Југославији лик неке типично цивилне жртве Другог светског рата постао општеприхваћен симбол страдања била је Ана Франк, али сећање на њен живот и смрт било је нешто што је кроз различите културне утицаје у књижевности, позоришту и на филму југословенско друштво примило са запада. Без обзира на то што је Ана Франк у Југославији доживела велику популарност а њен дневник за многе Југословене био једини додир са реалношћу Холокауста, у колективном сећању југословен-

ских народа ниједна домаћа жртва није јавно афирмисана на начин као што је то била Ана Франк, нити је достигла њен симболички значај, управо зато што је југословенски ратни наратив највећим делом био фокусиран на прослављање успомене на пале борце, док је цивилно страдање, чак и када је долазило у фокус креатора политике сећања, најчешће било представљено кроз колективно, а не кроз индивидуално искуство жртава.

На крају, постављају се и питања: Шта је то што је југословенску културу сећања на Холокауст чинило аутентичном и шта ју је разликовало у односу на земље истока и запада? Југославија је била социјалистичка земља у којој су бројни политички и социјални образци били усвојени из СССР-а. Осим тога, слично као Совјетски Савез, и Југославија је била мултиетничка држава са бројним осетљивим међунационалним питањима, због чега је и трагична и крвава прошлост могла потенцијално да буде повод нових сукоба. То се одразило и на политику сећања обеју држава, која је у том смислу заобилазила конкретизацију, па је у оба случаја постојала тенденција да се слика цивилног страдања генерализује и тумачи у контексту идеолошког а не националног сукобљавања, што је за последицу имало уопштавање слике националног и верског идентитета жртава. Па ипак, антисемитизам никада није био део званичне политике у Југославији на начин на који је то био случај са Совјетским Савезом у време Стаљина. Самим тим, југословенске власти никада нису покушале да страдање Јевреја тенденциозно и намерно препусте заборава, спрече подизање споменика или онемогуће развој било ког другог облика друштвеног сећања као што је то био случај у СССР-у, што најбоље илуструју примери попут распуштања Совјетског јеврејског антифашистичког комитета, уништавање читаве едиције Црне књиге совјетског јеврејства или рецимо вишедеценијског избегавања да се код Баби Јара у близини Кијева, месту највећег појединачног масакра над Јеврејима у целој Европи, подигне споменик. Како показују примери споменика јеврејским жртвама Београду, Осијеку, Штипу, Сарајеву, југословенске власти су њихову изградњу подржавале не само политички већ и финансијски, док је Црна књига југословенског јеврејства, за разлику од њеног забрањеног совјетског панда-на, направљена у сарадњи СЈОЈ и СУБНОР-а и објављена 1952. године. Такође, за разлику од великог броја земаља Источног блока, а нарочито Совјетског Савеза, југословенске власти домаће Јевреје нису поистовећивале са државом Израел, па се јасно може уочити да и осцилације југословенско-израелских односа, нарочито нарушених

после Шестодневног рата 1967. године, нису ни најмање негативно утицале на однос државе према јеврејској заједници или према сећању на Холокауст. Напротив, и држава и партија су у Југославији од самог краја рата па до распада државе показивале велики степен солидарности са јеврејском заједницом, одобравале и омогућавале њену сарадњу са институцијама и организацијама из Израела по питању развоја културе сећања на Холокауст, што на истоку Европе није био случај.

Сличност југословенског са западним начином односа према Холокаусту примећивао се много више у оним друштвеним сегментима који су попут књижевности, филма, вајарства или телевизије били изложенији културним утицајима са запада. Заправо, позиционирање југословенске културе сећања у односу на демократски запад или комунистички исток зависи у великој мери од тога на ком примеру или на ком се сегменту друштвеног сећања тај однос прати, па је тако, како показује студија случаја о перцепцији *Дневника Ане Франк* у Југославији, развој сећања на Холокауст под утицајем културних и уметничких трендова са запада у југословенском друштву био далеко интензивнији него што је то случај са осталим социјалистичким државама у Европи, што најбоље илуструје податак да је *Дневник Ане Франк* у Југославији не само преведен и публикован (1956) већ је добио и своју домаћу позоришну (1957), а након тога и филмску верзију (1959), пре него што је у Совјетском Савезу уопште објављен као књига (1960). С друге стране, начин представљања Холокауста у југословенским музејима био је много ближи музеолошком начину третирања ове тематике на истоку него на западу. Слика страдања најчешће је била уклопљена у шири контекст историје радничког покрета, револуције и Народноослободилачке борбе, односно идеолошки наратив Комунистичке партије је односио превагу над сећањем на страдање цивила, што је значајно отежало афирмацију свести о Холокаусту, а то се код овог примера најбоље примећује на непостојању посебних музејских поставки посвећених Холокаусту у Југославији, што је представљало значајну разлику у односу на ситуацију у Америци, Израелу и Западној Европи. Док је југословенска власт сећање на Холокауст и нацистичке злочине користила да промовише револуцију, западне демократије су у Холокаусту виделе прилику да, издавајући јеврејско страдање као нарочит аспект нацистичке геноцидне политике, ојачају свест о демократији, људским правима и међуетничкој толеранцији. У том смислу, демократска друштва са запада показивала су и већу способност да у своје

колективно сећање интегришу далеко већи опсег различитих перспектива Холокауста као што су слика страдања кроз дечију и женску перспективу, сећање јеврејске заједнице и мањинских група или пак постсећање односно трансфер сећања, али и трауме на другу генерацију, која, као што је већ наглашено, у социјалистичкој Југославији није имала готово никакав утицај на колективну перцепцију рата. Заправо, ова врста „демократичности сећања”, односно видљиво већег утицаја друштва и појединца него власти и државе, као и веће могућности за друштвену интеракцију и јавно преиспитивање историје, које су у западним демократским друштвима биле видљиво присутне, представља и њихову највећу разлику у поређењу са југословенским односом према Холокаусту.